

A SZEGEDI POLLÁK CSALÁD A CSALÁDKUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A közgyűjteményi informatika alkalmazási lehetőségei

THE POLLÁK FAMILY OF SZEGED IN THE LIGHT OF GENEALOGICAL
RESEARCH

potential applications of information technology in public
collections

Hegedűs Szabina

Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban ismertetek egy részlegesen felvázolt családfát az első Szegedre betelepült zsidó család – Pollák Mihály és örökbefogadott fiának, Pollák D. Simonnak – családi kapcsolatait vizsgálva. Ezt követően olyan irat-archívumokat és forrásokat mutatok be, amelyek egy családkutatás során fontos forrásként szolgálhatnak. Végül arra voltam kíváncsi, hogy a közgyűjteményi informatika keretein belül milyen rendszer alkalmas a feldolgozásra, majd a kutatási eredmények közzétételére. Ennek fényében újdonságot jelent kutatásomban a HunTéka Anyakönyvi moduljában történő feldolgozás menetének vázolása. Befejezésül ismertetem a JaDox és a Portál24 működését, kiemelten azokat az előnyöket, amelynek köszönhetően alkalmasak a hitközség speciális dokumentumainak publikálására és a felhasználók számára egy dinamikus környezetben való elérhetővé tételére.

ABSTRACT

In my study, I present a partially outlined genealogical tree of the first Jewish family to settle in Szeged, examining the family relationships of Mihály Pollák and his adopted son, D. Simon Pollák. I will then present archives and sources that can serve as important resources for genealogical research. Finally, I wanted to find out what kind of system is suitable for processing and publishing the research results within the IT framework of public collections. In light of this, the outlining of the processing workflow in the Registry module of the HunTéka system is a novelty in my research. In conclusion, I describe the functionality of JaDox and Portal24, highlighting their advantages for publishing special documents of the parish and making them available to users in a dynamic environment.

Kulcsszavak: családkutatás, Pollák Mihály, Szegedi Zsidó Hitközség, Magyar Nemzeti Levéltár, e-levéltár projekt, Magyar Zsidó Levéltár, Hungarian Jewish Roots, HunTéka, JaDox, Portál24

Keywords: genealogy, Mihály Pollák, Jewish Community of Szeged, Hungarian National Archives, e-archives project, Hungarian Jewish Archives, Hungarian Jewish Roots, HunTeka, JaDox, Portal24

A családkutatásról általában

A genealógia „ősi és a társadalom egészét átfogó segédtudomány”, amely együtt fejlődött a társadalommal, alkalmazkodva az osztályok és rétegek változásához.¹ Az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbbé vált a genealógiai kutatás – főként a rendszerváltást követően. Ahogy Kállay István fogalmaz: „*Akadtak olyan időszakok, amikor kényszerből kellett kutatnunk családunk eredetét és rettegnünk kellett: mire bukkanunk. Ma már sem előny, sem hátrány nem származik belőle, így megnőtt az objektivitás igénye*”.² Fontosnak tartom kiemelni, hogy egy család története nem azonos a genealógiával, hanem csak annak része. Genealógiáról akkor beszélhetünk, ha a kutatott családot az adott társadalmi környezetben, más családokkal való kapcsolatában tanulmányozzuk.³

A családkutatás népszerűségének tényét jelzi az interneten található genealógiai adatbázisok, különböző családfakészítő programok egyre magasabb aránya. Az internet adta lehetőségeket kihasználva sokan önállóan kezdenek hozzá családfa megrajzolásához, hiszen ez egyszerűbbnek tűnik, mint plébániákon, levéltárakban, hivatalokban megszerezni a felmenőkkel kapcsolatos legfontosabb adatokat. Azonban Berkes József, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa megfogalmazza, a folyamat korántsem ilyen egyszerű. Ahhoz, hogy családot kutassunk, komoly genealógia leszármazási táblázatot készítsünk, nem kerülhető ki az előbb említett intézményekben való kutatás, szakember segítsége.⁴ Fontos megemlíteni, hogy kész genealógiai tabellák csak ritka esetben léteznek.

¹ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 102–123.

² Uo.

³ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110.

⁴ Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtorteneti_kutatasok.html

A családfakutatásnak különböző területei vannak, amelyek minden esetben más forrásanyagot igényelnek: nemességkutatás, polgár-családok, jobbagycsaládok, német származású családok, Amerikába származott családok, illetve a zsidó származású családok kutatása.⁵

Nemcsak napjainkban örvend nagy népszerűségnek az ősök feltárása, a 17-19. század között rengeteg levezetett családfa készült, főként a nemesek körében. Ennek történeti háttérében gyakorlati okok állnak, ebben az időszakban ugyanis a nemesség genealógia tabellákkal bizonyította nemesi birtokhoz való jogát. Ennek fényében a nemesség kutatása talán a „legegyszerűbb” területe a családkutatásnak, hiszen a fennmaradt birtokpercek rengeteg adatot tartalmaznak. Gyakran előfordult, hogy elkészült családfákat, a családi levéltárat letétbe helyezték valamely intézménynél, így fennmaradtak az utókor számára. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a tény sem, hogy a nemesek körében a családfák nagyfokú presztízst is jelentettek, így hamisításokkal is számolnia kell a kutatóknak.⁶

A genealógia alapfogalmai

Röviden ismertetném a genealógiai alapfogalmakat. Elsősorban azokat emelem ki, amelyek a Pollák család esetén is előfordultak.

Ősnek (avus, Ahn) nevezzük azt a régen élt személyt, akitől valamely család származik. Esetünkben Pollák Michael Chájim számít ősnek, hiszen felmenői nem ismertek. Nemzetség (gens) fogalmán egy közös őstől származó, azonos nevű ivadékok sorát értjük, vagyis Pollák Mihály leszármazottait. Ágnak (linea, linie) a leszármazási vonalat nevezzük. A Vérrokonság (consanguinitas, Blutverwandschaft) a közös őstől leszármazókat foglalja magában, ez lehet egyenes ági leszármazás (nagyapa, unoka, fiú) és oldalági leszármazás (nagybácsi, unokatestvér), akik egy közös őstől származnak, de nincsenek leszármazó és leszármazott kapcsolatban egymással. Egyenes ágon minden jogrendszer hasonlóan számítja ki a rokonsági fokozatot (gradus, Grad), vagyis apa-fiú közötti kapcsolat elsőfokú, nagyapa-unoka közötti kapcsolat pedig másodfokú. Tágabb értelemben ezt kognációnak nevezzük, ami magában foglalja az egész apa és anyai

⁵ Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtorteneti_kutatasok.html

⁶ <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/5006>, Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtorteneti_kutatasok.html

ági vérrokonságot. A Pollák család esetén előfordul örökbefogadás (adoptio), amely a genealógiai fogalomrendszer szerint szülő és gyermek közötti vérségi leszármazás természetes kapcsolatát utánzó jogintézmény.⁷

A családkutatás forrásai

A családkutatásnak számtalan forrása lehet, ide soroljuk mindazt, ami a leszármazás bizonyítására alkalmas.⁸

A családtörténeti kutatások egyik elsődleges forrása a szájhagyomány. Megbízhatósága azonban megkérdőjelezhető, általában csak a nagyszülőkig terjed. Az ehhez kapcsolódó segédletek is kihangsúlyozzák, hogy ma már a házastársak nem ismerik egymás közeli rokonságát. A nagyszülőkön túl hitelesebb az írott forrásanyag vizsgálata. Korábban a rokoni kapcsolatokat a társadalmi viszonyok függvényében sokkal inkább számon tartották és mélységében a negyedik fokú vérségi kapcsolatot is vizsgálták. A közeli vérrokonok házasságának megakadályozására szolgált a promulgatio, vagyis a háromszori kihirdetés intézménye. A szájhagyománynak, mint elbeszélő forrásnak elsősorban a magyar főnemesi, nemesi családok kutatásánál van jelentősége. Jellemző volt, hogy családjuk eredetét egészen a Honfoglalásig vezették vissza, ezt azonban dokumentumokkal nem tudták igazolni. Az Esterházy család egészen Ádámgig és Éváig visszavezette a családfáját.⁹

A következő nagy csoport az írott forrásanyagok. Ide soroljuk az elbeszélő történeti forrásokat, amelyek elsősorban uralkodóházak, dinasztiai, jelentős családok genealógiájára vonatkoztatva tartalmazhatnak adatokat. Az önéletrajzok, emlékiratok szintén kiegészítő forrásként szolgálhatnak, azonban vizsgálatuk fokozott kritikát igényel, hiszen e források szerzője gyakran saját életét előnyösebb színben igyekszik feltüntetni, így érdemes összevetnünk az adatokat hivatalos forrásokkal. A családi iratokba bejegyzett eseményekből szintén sok adat deríthető ki. Ebbe a csoportba tartoznak a Bibliákba, régi könyvekbe bejegyzett események, mint például a keresztkedés, bérmlás, házasság, halálozás stb. Ezek a források nemcsak a nemesi családoknál, hanem alsóbb osztályrétegeknél is előfordulnak. A nyomtatott halotti beszéd (laudatio, Lobpregint) bár irodalmi műfajnak tekint-

⁷ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110-117.

⁸ Pandula Attila: A genealógia ma: a genealógia magyarországi múltjából. In: Családtörténeti Tanulmányok. 2006., 17. sz. 209.

⁹ Pandula Attila: A genealógia ma: a genealógia magyarországi múltjából. In: Családtörténeti Tanulmányok. 2006., 17. sz. 209-214.

hető, de olyan családtörténeti vonatkozásokat találhatunk benne, amelyek hivatalos okiratokban nem biztos, hogy fennmaradtak.¹⁰

A nyomtatott gyászjelentések a 19. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendenek, az egyenes ági hozzátartozók mellett oldalági (ún. sógorsági) rokonságot is tartalmaznak. Ebbe a kategóriába sorolhatóak a temetés után az újságokban közzétett köszönetnyilvánítások, megemlékezések. A temetőben is értékes adatokat találhatunk temetőkönyvekben és sírfeliratokon egyaránt. A sírfeliratok vizsgálata a temetéstől eltelt hosszabb időt követően nehéz, hiszen elmosódhattak a bevéselt feliratok, utólagos rátemetések, exhumálások is történhetnek stb.¹¹

Genealógia táblázatokkal nagy számban találkozhatunk családi levéltárakban. Az ilyen táblázatokban nemcsak a levéltárat fenntartó családra, hanem rokon és idegen családokra vonatkozóan is találunk adatot.¹² Előfordult, hogy a családi levéltár az ingatlannal együtt cserélt gazdát, az egyik legismertebb példa erre például, hogy a Batthyány család iratai az Almássy családhoz kerültek Borostyánkő várában. Genealógia táblázatok polgári és paraszti családoknál is találhatóak, elsősorban családi levéltárak úriszéki iratai között. Az öröklés biztosítása érdekében ugyanis az uradalmi fennhatóság alatt állók készítettek ilyeneket.¹³

Természetes genealógiai források közé soroljuk a házasságkötéssel kapcsolatos iratokat, mint az eljegyzési és házassági szerződés, a móringlevél, a házassági akadály alól mentesítő egyházi és állami iratok. A házassági vagy eljegyzési szerződés a leggyakoribb forrástípus, amelyeket a házasulandó felek családja kötött egymással. Sok családi adat kideríthető belőle, mivel a megállapodás nemcsak a házasulandót, hanem a család más tagjait is érintette, rendszerint ők is aláírták.¹⁴ A zsidó hagyományban ebbe a forráscsoportba tartozik továbbá a válólevél, vagyis a get.

Az örökléssel kapcsolatban két fontos forrástípust különböztetünk meg, a végrendeletet, illetve a hagyatéki jegyzőkönyveket. A végrendelet tartalmazza az örökösöt, sok esetben a család egyéb tag-

¹⁰ *Berkes József*: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfakutatas/csaladtorteneti_kutatasok.html

¹¹ Uo.

¹² Az idegen család alatt azt értjük, akikkel az adott család házasság útján került kapcsolatba. (*Berkes József*, Uo.)

¹³ *Kállay István*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110.

¹⁴ *Berkes József*: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfakutatas/csaladtorteneti_kutatasok.html

jainak megnevezését is. A hagyatéki jegyzőkönyv az elhalt vagyonát tartalmazza, szerepel benne a hozzátartozók felsorolása is. A bírósági iratokhoz is csatoltak őstáblázatokat, éppen ezért szintén fontos forrásnak tekinthetőek. Ide tartoznak többek között a birtok-, bontó-, valamint a gyámsági és a hagyatéki perek is.¹⁵

Az összeírások szintén fontos forráscsoport, abban az esetben keletkeztek ilyen típusú iratok, ha adózási, katonaaállítási vagy hasonló célokból szükségessé vált a lakosság regisztrálása. A legkorábbi összeírások a Királyi Helytartótanács által elrendelt zsidóösszeírások,¹⁶ amelyek a Magyar Nemzeti Levéltárban kutathatóak.¹⁷

A városi polgárság genealógiáját kutathatjuk a különböző céhnyilvántartások (összeírások, felvételek, jegyzékek, vitás ügyek) segítségével). Szintén a városi polgárok adatait tartalmazzák a polgárjegyzékek, amelyekben a polgárjogot nyert személyek nevét találjuk.¹⁸

A leggyakrabban használt genealógiai források az egyházi anyakönyvek. Ezek általában születési, halálozási, házassági anyakönyvek, vagy ezek összevont változatai. Az anyakönyvek közé soroljuk az egyetemi, iskolai, katonai anyakönyveket. A római katolikus egyházban az 1545-1564-es tridentini zsinat rendelte el a vezetésüket. A zsinat arra kötelezte a plébániákat, hogy a kereszteleseket jegyezzék fel annak érdekében, hogy az ún. lelki rokonságot nyilvántarthatassák. A rendelkezés hátterében a kánonjognak az a „tézise” áll, miszerint a lelki rokonság ugyanolyan házassági akadálynak számított, mint a vér szerinti rokonság. Az egyházi névtárak (sematizmusok) tartalmazzák az egyes plébániákon őrzött anyakönyvek kezdő évét. Magyarországon a zsidó felekezeti anyakönyvezés a móhel-könyvekkel, azaz a körülme-

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Magyar Nemzeti Levéltárban mikrofilm formájában kutatható zsidóösszeírások a következők: 1. Zsidóösszeírások 1725-1728-1755. évek (Magyar Kir. Helytartótanács Acta Judaeorum, törzsszáma: C 29) (Filmtári helye: 26557., 40789-40795. dobozok) 2. Erdélyi zsidóösszeírás 1813-1845. évek (törzsszáma F 46) (filmtári helye: 1605. doboz) 3. 1848. évi országos zsidóösszeírások (Csak 23 megyére és 15 városra maradtak fenn. A városok és megyék betűrendjében vannak rendszerezve) (Az 1848-1849-i Minisztérium Rendőri Osztály iratanyaga, törzsszáma: H 15) (filmtári helye: az összeírások a B 1721 - B 1725., a jelentések: a 3890., a lajstrom és mutató: a 31143-31144. dobozokban van) 4. Zsidóösszeírások 1848. Pozsony vármegyére. (filmtári helye: 43504. doboz) 5. Zsidóösszeírások 1827-1853. Eredeti őrzőhelye: Magyar Zsidó Levéltár, Budapest. (filmtári helye: 45851. doboz). Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár

¹⁷ *Tamási Mihály*: A régi Szeged, gazdasági elit. (1870-1944). Szeged, Bába és Társai, 2001.

¹⁸ *Kállay István*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 119.

telési könyvekkel kezdődött. Ezek a könyvek tartalmazzák az újszülött fiúnak és apjának héber nevét, valamint a gyermek körülmetélésének időpontját. Az utóbbi a zsidó vallási törvények szerint a születést követő nyolcadik nap, így a móhel-könyvekből kiszámolható születési adatok pontosak, szemben a többi egyház születésre vonatkozó adataival, amelyek még a 20. század elején is olykor bemondáson alapultak.¹⁹

Az 1827: XXIII. tc. rendelte el az egyházi anyakönyvek két példányban történő vezetését. A másodpéldány a törvényhatósági levéltárhoz került. Az állami anyakönyvezést az 1894: XXXIII. tc. vezette be, egészen 1981-ig a megyei levéltárak kapták az állami anyakönyvek másodpéldányait.²⁰ Az első törvény, amely kifejezetten zsidó anyakönyvezéssel kapcsolatos részt tartalmaz, az 1840: XXIX. tc. 3. paragrafusa, amely kimondja, hogy a „*zsidók köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvekbe bejegyeztessenek.*”²¹

Ezt követően 1851. július 4-én kelt az a helytartótanácsi körrendelet, amelyeknek célja az izraelita anyakönyvek vezetésének részletes és egységes szabályozása volt. A körrendelet a hitközségekre ruházta az anyakönyvek vezetésének feladatát, és többek között előírta a német nyelven történő anyakönyvezést. Ez a rendelet élt egészen az 1885. évi átfogó törvényi rendezésig, azzal a változtatással, hogy 1863-ban az udvari kancellária rendeletében kimondta, az anyakönyvezés az országban használatos bármely nyelven történhet. Ez azonban a héberre, illetve a jiddisre nem vonatkozott, mivel ezek a nyelvek a hatóságok számára nem voltak kezelhetők.²²

A háromféle (születési, házassági és halálozási) anyakönyvet 1870/1871-től kezdve kétnyelvű, magyar és német formula szerint vezették. Létezett ezenkívül egy német-héber nyelvű formula is, ezt az 1850-es évek elejétől kezdték el használni, és használták az 1870-es évekig, sőt több helyen egészen 1885-ig. 1870/1871 előtt az anyakönyvek nyelve szinte teljesen egységesen német volt, a zsinagógai év, illetve a dátum, valamint ritkábban a szülők nevének feltüntetésén kívül, amely héber nyelven történt. Ezt követően meglehetősen éles váltás tapasztalható a nyelvhasználatban, a hitközségek körülbelül 40-45 százaléka ekkor áttért a magyar nyelvű anyakönyvezésre, természetesen a már fent említett héber rovatokat sem hagyva el. Vezetésükben

¹⁹ *Frojimovics Kinga*: Magyarországi zsidó anyakönyvek. Bp., MTA Judaisztika Kutatóközpont, 2007. 16-17.

²⁰ *Kállay István*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 119.

²¹ XXIX. tc., „A zsidókról” Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_097.pdf

²² *Frojimovics Kinga*: Magyarországi zsidó anyakönyvek. Bp., MTA Judaisztika Kutatóközpont, 2007. 17.

azonban még nagyon sok rendszertelenség tapasztalható, sok bennük az elírás, javítás, a kitöltetlenül hagyott vagy csak részben kitöltött rovat. Ez az állapot 1883-ig tartott, ekkor ugyanis Trefort Ágoston az április 18-án kelt 13.429/1883. VKM sz. körrendeletében szabályozta az anyakönyvezetők minősítését. A továbbiakban ezt a funkciót csak olyanok tölthették be, akik legalább polgári iskolát vagy a gimnázium, illetve reáliskola alsó 4 osztályát elvégezték, és erről bizonyítvánnyal is rendelkeztek. Ezenkívül ismerniük kellett a magyar nyelvet legalább annyira, hogy tudjanak ezen a nyelven anyakönyvet vezetni.²³

Családkutatás a Szegedi Zsidó Hitközségben

Zsidó családok kutatása

A zsidó családok kutatásához elengedhetetlen a zsidó intézménytörténeti ismeret, hiszen a kutatás során az anyakönyvek mellett olyan speciális iratokkal, dokumentumokkal találkozunk, mint például a pinkaszok (hitközségi jegyzőkönyvek), Chevra-könyvek, get (válólevél), illetve a rabbinikus bíróságok (bét din) kiadványai. Gyakran ezek csak héber nyelven olvashatóak, ezért a dokumentumok lokalizálásához héber olvasásismeret is szükséges lehet. A következőkben a hitközségekben leggyakrabban előforduló iratokat ismertetem, különös tekintettel azokra, amelyek a családkutatás forrásait jelenthetik.

A Chevra-könyveket tekintjük a zsidó hitközségek legrégebbi jegyzőkönyveinek. A Chevra Kadisák elsősorban a halottakkal, halálózással kapcsolatos teendőket végezték. A kifejezés szó szerint Szent Egyletet/Testvériséget jelent héber-araméus nyelven. A chevra gondozta a zsidó temetőt és elvégezte a haldoklónál a szokásos előírt szertartásokat (imádkozás, halott mosdatás-öltöztetés, stb.). A betegek számára kórházat tartottak fenn. A chevrák eredetileg önálló intézmények voltak, nem tartoztak a hitközségek alá. A tagok természetesen hitközségi tagok voltak, de ez nem jelentett szervezeti azonosságot. Mivel a halottak eltemetése rituálisan szigorúan meghatározott, ezért csak vallásos szombattartó tagok lehettek a chevra tagjai. A 18. század első felétől kezdve nyilvántartották a halottak neveit, a halálózási évfordulót (jahrzeit), az egylet tagjait és az egylet működésével kapcsolatos legfontosabb dolgokat. A pontos iratkezelést mutatja az alábbi leírás egy chevra alapszabályból, ami az adatok hitelességét támasztja alá: „*Havi gabbaj a következő havinak adja át a perselyt és írásos számadást visz. A törzskönyvben mindenki külön lapon szerepel. A halálesetek pontosan könyvelendők. Zsinagógai felajánlások pontosan könyvelendők.*”²⁴

²³ Uo. 21-24.

²⁴ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887.

A zsidó közösségekben fontos szerepet tölt be a héber „írnok”, vagyis a „szófér”. Két csoportját különböztetjük meg az írnokoknak, az egyik csoportba az tartozik, aki elkészíti az előírással pergamentercseket, ugyanis a Tóra-tekercs a kultusz központi tárgya, írását nagyon szigorúan szabályozzák. Az írást csak rituálisan tiszta állat bőréből készült pergamenre, a hús felőli oldalra, faragott lúdtollal, megfelelő növényi tintával lehet elkészíteni. Akármilyen eltérés érvénytelenné teheti a szöveget. A szóferek másik nagy csoportja írta a válóleveleket (get), illetve a rabbinikus bíróságok (bét din) kiadványait. A későbbiekben ők vezették a hitközségi jegyzőkönyveket (pinkasz) is. Magyarországon a 18. századtól ismertek az összeírásokból hitközségi jegyzők (scriba communitatis). Fontos megjegyezni, hogy a könyvnyomtatás elterjedését követően sem szűnt meg bizonyos fajta szövegek kézzel való másolása és díszítése.²⁵

A Magyarországon élő zsidók irataival több magyar törvény is foglalkozik. Elsőként Kálmán király 1101/1102-ben hozott törvényt arról, hogy a keresztények és a zsidók közti gazdasági ügyeket írásba kell foglalni, amelyen a felek aláírását pecséttel helyettesítették (cartula sigillata). Ilyen oklevél nem maradt fenn.²⁶

Átfogóbb törvényi szabályozás a felvilágosult abszolutizmus korában született, az 1783-ban kiadott Systematica Gentis Judaicae Regulatio az alábbiakat írja elő:²⁷

„Először: Hogy bármely szerződést, kötelezvényt, végrendeletet, számadáskönyvet, végül minden bizonylatot és oklevelet, amely akár bíróságokon, akár bíróságon kívüli ügyek tárgyalásakor valamiféle jogi kötelezettséggel bír, az illető terület bíróságain használatos nyelven kell megszerkeszteni és kibocsátani – semmissé nyilvánítás és törvényi védelem megvonásának terhe mellett –, általában azonban a magyar, latin és német nyelv írandó elő, amit a keresztények azon vidékek bírósági vagy azon kívüli fórumain használnak. (...)

„Ezekkel és a zsidókra vonatkozó törvénykezéssel kapcsolatban a fentieket, amennyiben szükséges, hogy ők ezeket tudomásul vegyék, ő szent felsége kellőképpen nyilvánosságra kívánja hozni és jóindulatúan ki akarja fejteni ama további kijelentést téve, hogy őfelsége mind a héber nyelvnek (csupán az istentisztelet kivételével), mind a zsidók anyanyelvének vagyis a zsidó-németnek, közönségesen a jüdisch-de-

²⁵ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 43-46.

²⁶ Büchler Sándor: Zsidó letelepedések Magyarországon a Mohácsi vész után. Magyar Zsidó Szemle. 1893. 10. évf. 315-387.

²⁷ Magyar Zsidó Oklevéltár, VII. kötet. Bp., 1963. 5-48.

utschnak a használatát minden, főleg bírósági, de bíróságokon kívüli ügyekkel való foglalkozásban is királyi tekintélyével megszüntetni rendeli, és a felsorolt megszüntetett zsidó nyelvek helyett a jövőben kegyesen elrendeli, hogy a zsidók mindenütt a tartományokban szokásos nyelvet használják, és hogy az említett kétéstendei határidőnek a közzétételétől számított eltelte után mindennemű okmány, amely akár tiszta héber, akár e nép által használatos zsidó nyelven íródott vagy lett aláírva – s törvényszéken vagy azon kívüli tárgyalásokon kötelezettséget vagy közhitelűséget szokott maga után vonni –, még ha rabbik fogalmazták vagy írták is alá, legfelsőbb királyi akaratnyilvánítás folytán eleve semmisnek és érvénytelennek nyilvánítottassék.”²⁸

II. József 1840-es: XXIX.tc., „A zsidókról” c. cikkelyben gyakorlatilag a fentieket foglalja újra törvénybe:

„3. §. Egyébiránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvben bejegyeztessenek; – továbbá kötelesek

4. §. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élő nyelven szerkesztetni”²⁹

A fenti törvények elvetették ugyan a héber és a jiddis nyelv használatát a különféle jogi következményekkel járó iratok esetében, de a zsidó községek életében fontos szerepet kapó iratfajták továbbra is héber betűkkel, vagy jiddis nyelven születtek. A zsidó községeknek sokféle adminisztratív feladatot kellett ellátnia, és az ezekről készült feljegyzéseket jellemzően kötetekbe, füzetekbe írták héber betűkkel.

A héber nyelvű (vagy héber betűkkel írt) jegyzőkönyveket pinkasznak nevezzük. A görög „pinax” tábla szóból ered, és eredetileg azokat a könyveket soroltál ide, amelyekben a község életének fontos eseményeit, többek között a rabbinikus bíróság (bét din) határozatait, a hitközség alapszabályait rögzítették, később a pinkasz jelentése bővült és általánosságban jegyzőkönyvet jelent. Legelterjedtebb pinkaszok a már említett Chevra Kadisák által vezetett jegyzőkönyvek, ezek tartalmazzák Chevra Kadisa alapszabályait, a Chevra tagjainak törzslapjait. Ezeken kívül általában megtalálhatjuk a tagok névsorát, az előjárók (gabbajok, gaboim) neveit, megválasztásuk évét. Ha nem vezettek külön jegyzőkönyvet a halálozási évfordulóról (jahrzeit), akkor azt is itt tüntetik fel, és gyakran találhatóak gazdasági bejegyzések is a Chevra-könyvekben. A gazdasági bejegyzésekben a Chevra

²⁸ II. József király (1765/1780–1790), német-római császár „Systematica gentis Judaicae regulatio” 1783. március 31. Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_074.pdf

²⁹ 1840:XXIX. tc., „A zsidókról” Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_097.pdf

számára tett alapítványok, adományok felsorolását találjuk és nem ritkán a teljes könyvelést is olvashatjuk.³⁰

A Chevra-könyvek mellett a másik elterjedt jegyzőkönyvtípus a móhelkönyv, azaz a körülmétések feljegyzésére szolgáló jegyzőkönyv. A móhelkönyvek tartalmazzák az újszülött fiúnak és apjának héber nevét, valamint a körülmétések idejét. Arra is van példa, hogy a jiddis nevek héber megfelelőjét is felsorolják.³¹

Az adókönyvek szintén gyakran előfordulnak a hitközségekben. Legismertebb a 18-19. században Márai Terézia által bevezetett türelmi adó. Emellett számos adót fizettek közösségen belül, valamennyit évente egy összegben, ezek az összegek közösségen belüli felosztása, illetve beszédese komoly adminisztrációt igényelt. Mivel szent szöveget, szent intézmények neveit tartalmazzák, ezért általában jiddisül, esetleg héber betűs német nyelven íródtak, így lokalizálásuk nehéz.³²

A jegyzőkönyvek mellett egyedi iratok is léteztek, a héber jogrendben ezeknek kétféle típusa van: bíróság által kiállított okirat és laikus által kiállított okirat. Mindkettőt két tanúnak kell aláírnia, a tanúknak ismerniük kell a feleket, és csak akkor írhatják alá az okmányt, ha már minden sora le van írva, és alaposan átolvassák a benne foglaltakat. A legelterjedtebb ilyen okirat a házasságlevél, vagyis a ketuba. A levéltári környezetben történő felismerését könnyíti, hogy a ketuba ősi arameus szövege változatlan, csak a házasulandó felek neveit, azok apjának neveit és a dátumot kell beleírni. A 19. századtól kezdve jellemzővé vált az előre nyomtatott, személyes adatok utólagos kitöltésére módosított adó formanyomtatvány.³³

A zsidó vallásban lehetséges a házasság felbontása, az erről készített okmányt nevezzük getnek. A get írását nagyon alaposan szabályozzák, hiszen komoly családjogi következményekkel járhatnak a tévedések. A get szövege és formája a Talmud összeállításának korában (kb. 5. század) alakult ki és azóta változatlan. A szövegben szerepel a férj és a feleség neve, a város, ahol a getet kiállítják, illetve a folyó, aminek a partján a város fekszik. Magyarországon gyakran problémát jelentett, hogy a városoknak, folyóknak több megne-

³⁰ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 50.

³¹ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 50.

³² Uo.

³³ Rabbi Israel Méir Lau: A zsidó élet törvényei. Bp., Chabad-Lubavitch Oktatási és Nevelési Egyesület, 2000. 444-449.

vezése is használatban volt.³⁴ Ez tapasztalataim szerint még a 20. század elején készült anyakönyveknél is problémát jelent a feltárás során.

A hivatalos okiratokon, szerződéseken, családi iratokon kívül leveleket is írtak héberül és jiddisül is. Zsidó magánszemélyek és közösségek hagyatékaiban, zsinagógákban hátrahagyott iratok között szakrális célokra használt szent szövegekkel is találkozhatunk. Ezek nem feltétlen levéltári dokumentumok, hanem könyvészeti, iparművészeti értékük is van.³⁵ Ilyen például egy parokhet,³⁶ amelyet a Szegedi Zsidó Hitközségben találtak a zsinagóga pincéjében, és a gyakorlat során részt vettem a restaurálásának előkészületeiben.

Fontos forrásokat jelenthetnek a különböző imakönyvek, zsidó naptárak (luah), amelyekben tulajdonosi bejegyzések találhatóak. Legelterjedtebb imakönyvek a szidurok, amelyekben hétköznapi, szombati imák és néhány ünnepi ima található. A 19. században elterjedtek a kétnyelvű (héber – német és héber – magyar) imakönyvek, ilyenekkel is találkozhatunk a levéltárakban.³⁷ Olvasásuk több esetben héber nyelvismeretet igényel.

Saját kutatási módszertan bemutatása

Miután ismertettem a genealógiai kutatás általános módszertanát, a következőkben az általam egyénileg kidolgozott kutatási módszertant mutatom be, amelyet a Szegedi Zsidó Hitközségben töltött gyakorlatom során dolgoztam ki és jelenleg is folytatok 2014. február 1-je óta. A gyakorlat során elsőslegesen családkutatással és az ehhez kapcsolódó még feltáratlan dokumentumokkal foglalkozom, mint például a 17-es sorszámú protokollum.

Ahhoz, hogy bemutathassam a zsidó családkutatás módszertanát, szükséges volt egy zsidó származású család választása. A választásom a Pollák családra esett – személyes kötődés nem lévén –, egyrészt azért mert Pollák Michael Chájim volt az első betelepült zsidó Szegeden, másrészt mivel a letelepedése óta eltelt több mint 200 év, így jogilag problémákba sem ütközöm a kutatás során. Pollák Mihály leszármazottai ugyanis a mai napig élnek Szegeden, éppen ezért törekedtem teljes leszármazási táblázat készítésére, úgy gondolom, hogy szem-

³⁴ Oláh János: *Judaisztika*. Bp., Bookmaker, 2006. 134-137.

³⁵ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: *Segédlet héber iratok kezeléséhez*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 54-57.

³⁶ Tóratakaró (héber)

³⁷ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: *Segédlet héber iratok kezeléséhez*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 58.

léltetésként elég bemutatnom egy négy generációs genealógiai táblát egyenes és oldalági viszonyokkal.

A zsidó származású családok kutatásához szinte elengedhetetlen a zsidó szokások ismerete is, ezért a zsidó vallásba betérők számára Markovics Zsolt főrabbi által ajánlott dokumentumokat tanulmányoztam, amelyek a következők:

- Rabbi Israel Méir Lau: A zsidó élet törvényei. Bp., Chabad-Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 2000.
- Hayim Halevy Donin: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998.
- Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2005.

A kutatás során számtalan héber felirattal találkoztam különböző dokumentumokban és funerális emlékeken, így szükségesnek gondoltam elsajátítani a héber olvasási ismereteket.

Az egyéni módszertanom annyiban tér el a szokványos családkutatási gyakorlattól, hogy mivel helyben minden dokumentum a rendelkezésemre áll, így nem volt szükséges egyéb levéltárakban kutatnom. Emellett az elsődleges és a kiegészítő forrásaim is eltérőek a szokványostól.

Zsidó magyarok Szegeden és a Pollák család az asszimilációig

A következőkben a szegedi zsidóság történetét ismertetem vázlatosan a 19. században bekövetkezett asszimilációig és a Pollák család forrásokból ismert történetét.

Szeged első évszázadaiból kevés okleveles adat maradt fenn. A város 1183. évi okleveles említését követően a IV. Béla egyik 1247-es adománylevelében szerepel Szeged, majd 1498-ban II. Ulászlótól nyerte el a szabad királyi város kiváltságait. Ebben az időszakban a városnak már van zsidó lakossága, amely tény az adóztatásuk dokumentumain kívül német polgárok kereskedelmi konkurencia-ellenes akciói jeleznek. Szeged város egy zsidó lakosáról, Izsákról feljegyezték, hogy 1524. március 3-án tíz darab drágaköves arany ékszert letétbe helyezett a Pozsony városi hatóságnál. Ennél több adat nem ismert róla. A korszak tárgyi emlékei, írásos dokumentumai nagyrészt elpusztultak, és az 1543-ban bekövetkezett török hódoltság a szabad királyi városok jogfolytonosságát is megszakította.³⁸

Szeged a felszabadító háborúk második hulláma után, elsősorban a török elleni hadműveletekben megmutatkozó logisztikai jelentőségét elismerve nyerte vissza korábbi jogállását. III. Károly 1719. május 21-én Szegednek írt kiváltságlevele kimondta, hogy a városi tanács

³⁸ Kristó Gyula: Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig. Szeged, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala. 29.

a városba polgárként csak katolikus személyeket fogadhat be.³⁹ Ez a rendelet lehetetlenné tette a zsidók megtelepedését Szegeden, 1723. május 23-án a városi tanács döntést hozott a kálvinisták kitiltásáról is.⁴⁰ 1768-ban feljegyzik, hogy a városban egyetlen zsidó sem lakik.⁴¹ Zsidó kereskedők azonban megfordultak Szegeden, hiszen a város 1723. évi jegyzőkönyvében szerepel egy zsidó eskümintá.⁴²

Egy 18. századi letelepedési kísérlet és egy kikeresztelkedés után,⁴³ II. József türelmi rendelete előtt nem sokkal Szegeden tartósan megtelepedett az első zsidó, Pollák Mihály (Michael Chajim), aki, 1788-ban már házat is vett. 1784-ben ugyanis 5 társával együtt lakhatási engedélyért folyamodik, amit meg is kaptak.⁴⁴ 1784-ben tehát hatan: Izrael, Jakab, Pollák, Sachter, Spitzer, Wolf nevű zsidók kaptak letelepedési engedélyt. Egy részük az idetelepedés előtt Új-Szegeden lakott, ez az adat arra enged következtetni, hogy a 18. század utolsó felében Szeged környéki településeken már éltek zsidó családok.⁴⁵ 1786-ban már 18 család és két nőtlen zsidó lakott a városban.⁴⁶ Ebben az évben ugyanis a Helytartótanács engedélyezte, hogy polgárjog nélkül ugyan, de lakhassanak zsidók a szabad királyi városokban. Ettől kezdve a zsidó családok száma gyors növekedésnek indul Szegeden. 1786-87 telén megismételt népszámláláskor 25 familiát és 136 főnyi népességet számlálnak.⁴⁷

A hitközség életéről az első feljegyzés 1788-ból való. Ez a feljegyzés beszámol a bíró, két pénztáros és két templomszolga megválasztásáról. A hitközség első rabbija 1789 és 1790 között Jechiel, majd Bak Hirsch 1790 és 1843, valamint Pilitz Dániel 1843 és 1847 között. Pilitz Dániel 1847-ben kénytelen volt Szegedről távozni, ahogy dr. Löwinger Adolf fogalmaz: „(...) alatta felbomlott a közösségben a béke.” Ezt követően választották meg Löw Lipót rabbit.⁴⁸

³⁹ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1985. 97.

⁴⁰ *Kristó Gyula*: Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig. Szeged, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala. 44.

⁴¹ *Löw Immánuel-Kulinyi Zsigmond*: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, X. p.

⁴² Uo. XVIII-XIX.

⁴³ *Torkos Róbert – Oláh Tamás*: A szegedi zsinagógák és a város zsidósága. Szeged, 1997. 5.

⁴⁴ *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 32-38.

⁴⁵ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, pp.141-142.

⁴⁶ *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 32.

⁴⁷ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, pp.141-142.

⁴⁸ *Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond*: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 47. és ? *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó

II. József halálát követően a többi szabad királyi várostól eltérően Szegedről nem utasították ki a zsidókat. Felismerték tevékenységük hasznát a közvetítő kereskedelemben.⁴⁹

A közösség szervezeti szabályzata 1791 decemberében készült a zsidó közösségben szokásos szabályok (tekónósz) mintájára.⁵⁰ Ezekben a szabályokban többek között meghatározzák azt is, hogy a kisbíró járjon körül a zsidó családoknál és kopogtatással jelezze a zsinagógába való menetel idejét. A kopogtató a Talmud idejétől külön tisztségnek számított. A Klemperer családnév innen származik. A kopogtatások száma helyi szokásoknak megfelelően változott.⁵¹

1801-ben a hitközség új szabályzatot készített, amely szerint az ellenőrhöz beszolgáltatott gabellából kell kiadni hetenként a rabbi és a kisbíró fizetését. Az utóbbi, a gabbaj vagy gabbe (héber szó, jelentése: felügyelő) a közösségben a jótékonyági adományok (cödáká) kezelője. A gabbaj gyűjtötte össze az adókat, adományokat, ő döntött afelől is, mire kell pénzüsszeget kiutalni. A gabbajt laikusok közül választják a gyülekezet vallásos életének ellenőrzésére.⁵²

1808-ban egy akkori összeírás szerint 60 család 357 fővel jelenti Szeged zsidó lakosságát. 1813-ban a zsidók részére letelepedési helyet, ún. házkört jelöltek ki a Palánk és a Rókus városrész déli területén. Ez nem tekinthető gettónak, nem vették szigorúan a szabályozást, a zsidó lakosság kb. 40 %-a a házkörön kívüli területen lakott. A szegedi zsidóság száma gyorsan gyarapodik, 1848-ra már 338 zsidó család élt itt 1683 főnyi népességgel, akik közül 1181-en már szegedi születésűek.⁵³

Szegeden 1930-ban a zsidókat felvették céhekbe. Vannak olyan iparágak, amelyeket túlnyomórészt zsidók képviseltek, ilyen az aranyműves és a kárpitos ipar. A zsidó lakosság részére csak 1839-ben engedélyezték az állandó boltban történő árusítást. Egy év múlva azonban már a gyáralapításra is jogot nyertek. 1841-ben a zsidó fiatalok részére iparos kiképző egyletet alapítottak. Nem sokkal később, 1844-ben felépítették az első iskolát. A nagy migráció idején a Szegedre beköltözött családok 7/8-a hazai magyar származású, csak 1/8 része cseh és morvaországi eredetű. Ekkor

Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 34.

⁴⁹ Kristó Gyula: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, 497.

⁵⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 47.

⁵¹ Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. Bp., Makkabi, 1996. 736.

⁵² Alan Unterman: A zsidó hagyományok lexikona. Bp., Helikon, 1999. 76.

⁵³ Kristó Gyula: Szeged története, 2. kötet. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1895. 497.

az országban 5, 16 százalék volt a zsidók aránya, ebből Szeged 4, 55 százalékkal képviseltette magát, az asszimiláció tehát itt volt a legelőrehaladottabb.⁵⁴

Pollák Mihály volt tehát az első zsidó, aki Szegeden letelepedett és házat is vett.

Megtaláltam Pollák Mihály melyik házat vásárolta meg, azonban, hogy ez pontosan hol helyezkedik el, további kutatást igényel. Lów Immánuel és Kulinyi Zsigmond Szegedi zsidók c. munkájának függelékében szerepel az alábbi bejegyzés: *„Alólírt a Zsidók állapotja megvizsgálására kirendeltetett Ns küldöttség meghagyásából megvizsgálván az Urbariális könyveket és ott találtam, hogy 1-ör Polyák Mihály Zsidó 1788-adik Esztendőben vette meg és íratott nevére Orkale Istvány háza.”*⁵⁵

Annyi ismert még az életéről, hogy 1792-ben, mikor a hitközség elnöke Herczel Jechzekel volt, Pollák Mihályt háromszor egymás után megválasztották a hitközség bírójának. A hitközségnek ekkor még nem volt zsinagógája, így az ő házában tartották az istentiszteleteket.⁵⁶ Dr. Löwinger Adolf ennyit jegyez még meg Pollák Mihályról: *„utódai most is jelentékeny szerepet visznek a község életében.”*⁵⁷

1792-től már szükségesek helytörténeti dokumentumok is a Pollák család történetének feltárásához.

Elsődleges források

Eltérően a családkutatások során bevett gyakorlattól elsődleges forrásként nem az anyakönyvekre, hanem helytörténeti dokumentumokra, valamint zsidó származású családokkal kapcsolatos monográfiákra támaszkodtam. Az így vázlatosan felépülő családfát a hitközségben megtalálható anyakönyvekből egészítettem ki, illetve a szegedi izraelita temetőben több alkalommal kutatást végeztem keresve olyan funerals emlékeket, amelyek segítségével családi kapcsolatok definiálhatóak.

Helytörténeti dokumentumok közül az alábbi két forrásmunkára támaszkodtam:

1., Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.

2., Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra

⁵⁴ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. In: Szeged. 1994. 45.

⁵⁵ Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 351.

⁵⁶ Dr. Löwinger Adolf: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 33.

⁵⁷ Uo.

1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. Emellett Kempelen Béla Magyar zsidó családok c. munkáját szintén elsődleges forrásként használtam, a pusztaszeri báró Herczel család szegedi kötődése ugyanis innen derül ki.

Az első forrásmunkában Pollák Mihályról az alábbi leírás szerepel: „Pollák Michael Chájim (közönségesen csak R. Michael Chajimnak hívták) a hitközség alapítója, ki Kistelekről 1781-ben jött Szegedre s első volt ki házat szerzett, s nagy vagyonnal bírt. 1793-7-ben esküdt, 1797-8-ban pénztáros, 1789-9-ben esküdt, 1809-10, 1813-4. 1815-ban bíró volt és 1817-ben halt meg. Az ő házaiban tartatott 1797-től kezdve egész úgy látszik a zsinagóga felépüléséig az istentisztelet. Fiai nem voltak, de leányainak gyermekei és mostohafia Pollák Domán Simon szerepelnek a hitközség történetében.”⁵⁸

Pollák Mihály születési ideje nem ismert, Kistelek mint születési hely csak feltételezhető, a forrásmunka ugyanis csak annyit közöl, hogy „Kistelekről jött Szegedre.” A halálozási idő és a hely azonban pontosan ismert: Szeged, 1817. Amint a fenti leírásban szerepel, fia nem született, Pollák D. Simont fogadta örökbe. Pollák Mihályról még annyit tudunk, hogy felesége Mirjam Hirs Ber volt, két lányuk született: Pollák Krészl és Pollák Sendl.⁵⁹ Ezt követően Pollák Krészl családi kapcsolatait vizsgáltam tovább.

Pollák Krészl feleségül ment Herzl Volf Jezékielhez.⁶⁰ Hat gyermekük született: Breindl, Mózes, Gáspár, Fanni, Izsák és Mirjam.⁶¹ Herzl Mózes (1789 – 1861) felesége Grünwald Perl (1793 – 1849) volt, akitől gyermekei:

1. Mária, férje Weil Áron (1804-1871)
2. Teréz, férje Todesco Lipót (1795-1870)
3. Babetta, férje Hollander József (ismeretlen)
4. Fülöp (Jechezkel), dr. (1824-?), felesége Pollák Nanette, akitől fia született, Grünwald Manó (1861-1918),⁶² aki a Szent István kórház főorvosa volt, egyetemi magántanár. Pusztaszeri előnévvel 1901-ben magyar nemességet, 1912-ben pedig magyar bárói rangot kapott.

Grünwald Fülöp (Jechezkel) Szeged város főorvosa volt. Itt megszakad a szegedi kötődés, ezért nem vizsgáltam tovább a családot.⁶³

⁵⁸ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 99.

⁵⁹ Uo. 107.

⁶⁰ Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. 2. kötet. Bp., Makkabi, 1999. 137.

⁶¹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 99.

⁶² Uo.

⁶³ Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. 2. kötet. Bp., Makkabi, 1999. 137.

A Szegedi Chevra Könyvéből további információkat tudunk meg a Pollák családról. Pollák Michael Chajim 1809-ben a chevra gondnoka volt.⁶⁴ Pollák Mihály első lányának, Krészlnek a férje, Cajus Mendl is több ízben volt a chevra gondnoka.⁶⁵ A szegedi chevra 1787-ben alakult, majd ahogy a Chevra Aranykönyv 17. oldalán olvashatjuk: „(...)az első négy év alatt azonban a kezdet nehézségeivel küzdött miután a gyakorlat és a hagyomány hijával lévén, a chevra tagjai kötelességeiket, amelyek akkor nagyobbára személyes szolgálattételből, minő a halottak őrzése, mosása és öltöztetése, koporsó-deszka-készítés, sírásás és a halottnak kivitele a temetőbe tartoztak, nem teljesítették kellően, és a gabbaj rendelkezéseinek magukat nem vetették alá. Ennek következtében a község 11 előkelőbb tagja 1791-ben (Ádár hó 6-án) március 30-án a chevrat ujjaszervezte.”⁶⁶ A leírást követően a megújításról szerepelnek a tagok is, negyedikként Pollák Michael Chajim. Szó esik még a felvételi díjról,⁶⁷ ami arra enged következtetni, hogy a Pollák család vagyonos volt.⁶⁸

Pollák Mihály nyughelyét is kideríthetjük a Szegedi Chevrából. Az első temető 1794-1831-ig volt használatban. Ekkor „a cholerajárvány következtében a, belvárosi temetők a várostól távolabb helyeztettek el. A régi temető, ép úgy, mint a régi katolikus és a görög n.-egyesült érintetlenl maradt, noha a város terjedése következtében már körötte utcák keletkeztek. A szomszéd nagy kerti teleknek birto-kosa azonban kieszközölte, hogy a tanács elrendelte az odatemetettek síremlékeinek eltávolítását (...), melyet 1837 május végéig a hitköz-ség köteles végrehajtani.”⁶⁹ Ezt követően a leírásban az szerepel, hogy 1868-ban – mivel a tanács csak a síremlékek eltávolításáról rendelkezett, az exhumálásról nem – a régi temetőben nyugvókat exhumáltak. „(...) s amennyiben az új temetőben külön családi helyeik nem voltak, e temető egy külön elkerített helyén megfelelő szertartás s Löw Lipót által a helyszínen tartott beszéddel örök nyugalomra helyeztettek, a chevra pedig határozattal kötelezte magát, hogy e külön hely kerítését mindig jókarban tartja.”⁷⁰ Majd felsorolásra

⁶⁴ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 9.

⁶⁵ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 8.

⁶⁶ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 19.

⁶⁷ 18 garas.

⁶⁸ Ezt támasztja alá a fenti idézet is: „a község 11 előkelőbb tagja”.

⁶⁹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 50.

⁷⁰ Uo.

kerül az exhumáltak névsora, halálozási dátuma. Köztük szerepel Pollák Michael Chájim is és felesége is, akinek halálozási dátuma csak innen ismert: 1794. jún. 20. Ezt követően szerepel egy leírás, hogy hogyan oszlik fel a temető és mely családok rendelkeznek családi sírbolttal. Pollák Mihály örökbefogadott fiának családi sírboltja pontosan lokalizálható, azt sajnos nem tudni, hogy Pollák Mihály pontosan hová lett eltemetve.

Fontosnak tartottam megvizsgálni a Kempelen Béla kötetéhez hasonló Újvári Péter Magyar Zsidó Lexikon⁷¹ c. munkáját. A Pollák családról nagyon kevés adatot tartalmaz, szegedi vonatkozásban csak Pollák Johannát említi, aki a szegedi izraelita nőegylet megalapítója volt.⁷² Pollák Johanna neve esetünkben azért fontos, mert Polák D. Simon, Pollák Mihály örökbefogadott fiának első lánya volt.⁷³

Szegedi anyakönyvek

Mivel Pollák Mihály 1817-ben meghalt, és ebből az időszakból nem maradtak fenn anyakönyvek, így az utódairól találhatunk adatokat a hitközségben megtalálható dokumentumokban. A Függelékben⁷⁴ megtalálható anyakönyveket és a feltárt családfát összevetve az alábbi anyakönyvek bírnak információértékkel:

- Házassági és halotti anyakönyv 1852-1885. **1. sorszám**
- Születési anyakönyv 1852-1885. **1/a sorszám**
- Születési anyakönyv 1886-1904. **20. sorszám**
- Születési, házassági és halotti anyakönyv 1844-1851. (sérült) **5. sorszám**
- Protokollum 1868-1870. **17. sorszám** (feltáratlan)
- **18. sorszámú dossziéból:**
- Iskolai összeírás 1858.
- Népfölkelők listája 1861., 1891.
- Szegeden született fiúgyermek névsora 1852-60., 1868., 1871-81., 1883-1884., 1885., 1888., 1891.
- **21. sorszámú dosszié.** Tartalma: Születési anyakönyv 1850-től. Korábbi adat is szerepel benne, de nem időrendben.

Megvizsgálva az anyakönyveket, Pollák Mihály egyenes ági leszá-

⁷¹ *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929.*

⁷² *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929. 493.*

⁷³ *Lőw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 111.*

⁷⁴ Lásd függelék.

mazottairól nem találtam adatokat, örökbe fogadott fiáról, Polák D. Simonról már annál több feljegyzés szerepel. Az említett anyakönyvekben történő kutatást megnehezíti, hogy kézzel írottak, így nehezen olvasható, gyakran hiányosak, a mutatók hiánya is nagyban nehezíti a munkát. Annak ellenére, hogy már egy csaknem feltárt családfáról van szó, a származékos adatok kiderítése éveket vehet igénybe, mint például Pollák Mihály születési idejének datálása. Sokat segítené az is, ha tudnánk, mikor kötött Mirjam Hirs Berrel házasságot. Ha nem veszett volna el az ezt tartalmazó anyakönyv, megtalálhatnánk a felmenőik, valamint az eskető nevét. Tudnánk továbbá a héber nevüket és a lakhelyüket is. Az utóbbiak kideríthetőek lennének lányaik, Krészl és Sendl születési anyakönyvi kivonatából is, azonban ezt sajnos nem sikerült megtalálnom. Mivel Pollák Mihálynak nem született fia, így móhelykönyvben sem érdemes tovább kutatnunk.

Kiegészítő források

A következőkben olyan irat-archívumokat és forrásokat mutatok be, amelyek egy családkutatás során kiegészítő forrásként szolgálhatnak. Nem törekszem az adatbázisok teljes körű bemutatására, mivel kutatásom során ezekben nem találtam releváns adatokat, de a kutatás megtervezésekor ezeket az adatbázisokat is használtam kiegészítő forrásként, ezért fontosnak tartom röviden ismertetni használatukat. A Magyar Nemzeti Levéltár esetén a zsidóösszeírások szolgálhatnak fontos forrásként. Ismertetem továbbá az e-levéltár projektet, amely hozzájárult a levéltári keresőrendszerek fejlődéséhez. Végül bemutatom a Magyar Zsidó Levéltár adatbázisát, amely az Europeana Judaica projekt keretében jött létre, majd röviden kitérek a kizárólag magyarországi zsidó családfakutatásra specializálódott Hungarian Jewish Roots-ra. Kutatásom során ezeket az internetes adatbázisokat kiegészítő forrásként használtam.

Magyar Nemzeti Levéltár

A Mormon Egyház Genealógia Társasága önköltségen gyakorlatilag az állami anyakönyvezés bevezetését megelőzően, azaz 1895-ig a teljes magyar egyházi anyakönyvi állományt lefényképezte két példányban. Ezek az anyagok elérhetőek egyrészt a saját Salt Lake City-ben létesített adattárunkban, másrészt a MNL Bécsi úti részlegében kutathatóak. A mormonok digitalizálási programja a mai napig vitás kérdések hordozója, elsősorban jogi szabályosság tekintetében. Az 1895 előtti anyakönyvek köziratnak minősülnek, ennek értelmében másolat csak az eredeti példányokról készíthető. A másodpéldányról csak eseti jelleggel készíthető másolat, az anyakönyveket birtokló egyházakkal történő megállapodás keretében. Ilyen megállapodásról nem tudni, csak a program technikai lebonyolításáról, árajánlatokról vannak

iratok. Mindenesetre sokáig (bizonyos esetekben a mai napig) ezek a mikrofilmek jelentik egy-egy kutatás egyetlen vagy elsődleges forrását. Hiszen a mormon-program keretében elkészült 3238 egyházi anyakönyvi hely anyakönyveinek másolata, a felvételek száma közel 4 millió. Bár előfordulnak bizonyos hiányosságok, például kimaradt egyházközségek, vagy rossz minőségű másolatok, illetve nem digitalizálták a bérmentési-konfirmációs anyakönyveket és az indexeket sem. Ennek ellenére pozitívum, hogy az 1895 előtti egyházi anyakönyvek egy helyen kutathatóak. A mikrofilmezett anyagok felekezeti szerinti bontásban az alábbi URL-címen megtekinthetőek: <http://www.natar-ch.hu/fondx/aker.html>⁷⁵

Itt megkerestem a Szegedi vonatkozású anyakönyveket, amelyek az alábbi ábrán láthatóak:

Izraelita egyház

Magyarországi hitközségek

Szeged (In)

=Szeged+Gyálutret+Nagyret+Kisközségek+Szécsény+Tápi, Szegedizmus, Szegediz, index: 1850-1895

Születési anyakönyv:	1852	-	1895
Házassági anyakönyv:	1844	-	1895
Haltási anyakönyv:	1844	-	1895
Vegyes anyakönyv:	1844	-	1885
Felvételek:	1039	Felirások:	A 3433-3438

Szeged-anyakönyvi körület (In)

Vegyes anyakönyv:	1859	-	1880
Felvételek:	26	Felirások:	A 3434

2. ábra. Szegedi anyakönyvek a MNL-ban

A mormon egyházhoz kapcsolódik a Family Search nevű családkutató oldal is. Használata azonban regisztrációhoz kötött, de a leírások szerint nagy népszerűségnek örvend.⁷⁶

MILEV

A következőkben olyan adatbázisokat mutatok be, amelyek kizárólag családkutatással kapcsolatosak. A Magyar Zsidó Levéltár (MILEV) a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének (MAZSIHISZ) magánlevéltára. A MILEV a Judaica Europeana konzorcium tagja, jelentős európai kulturális intézmények mellett, többek között a British Library, a frankfurti Goethe Egyetemi Könyvtár, a londoni és

⁷⁵ Biszál Sándor – Lakatos Andor – Vajk Ádám: Az egyházi anyakönyvek digitalizálásának lehetőségei: módszertani tanulmány, 2008. Innen: http://archivum.asztrik.hu/sites/default/files/letoltesek/akvi_tanulmany.pdf

⁷⁶ Family Search: <https://familysearch.org/>

az athéni zsidó múzeum. A Judaica Europeana az Európai Bizottság eContentplus kiemelt programja, amelynek keretén belül a zsidó kulturális intézmények által őrzött digitális tartalmak elérhetővé tétele a cél. Az europeana.eu portál a résztvevő intézmények anyagában közös keresést biztosít. A projekt keretében 3, 7 millió anyagot digitalizáltak, ebből könyvek mellett újságokat, aprónyomatványokat, múzeumi objektumokat is.⁷⁷

A MILEV küldetésnyilatkozata szerint: *„Gyűjti, tudományos értelemben feldolgozza, kutathatóvá teszi, gondosan őrzi és ápolja, valamint - az egyéni és közösségi művelődés érdekében - a lehető legszélesebb közönség számára megismerhetővé teszi a hazai zsidó kulturális értékeket, megteremti a hagyományörzés és a kulturális örökségvédelem közötti egyensúlyt. Dinamikusan fejlődő, ismert magyarországi zsidó kulturális intézményként, nyitott, látogatóbarát szolgáltató – és találkozóhellyé formálódva elősegíti a zsidó közösség és a nem zsidó népesség közötti párbeszédet.”*⁷⁸

A MILEV anyaga elsősorban a felekezeti igazgatással kapcsolatos iratokat tartalmazza. Megtekinthető az anyakönyvek listája is, szegedi vonatkozást nem találtam. A régi 400 anyakönyvi kerületből 70 esetben maradtak fenn anyakönyvek, ezek mikrofilmezett változatai elérhetőek a levéltárban. (1895 előtti felekezeti anyakönyvekről van szó).⁷⁹ A fondjegyzék a Nemzetközi Levéltári Tanács aToM (Acces to Memory) rendszerével készült, amely egy nemzetközi levéltári leírási szabványokon alapuló, szabadon letölthető levéltári szoftver. Magyarországi implementációja elsőként a Magyar Zsidó Levéltárban jelent meg.⁸⁰ A szolgáltatás nem díjmentes, viszont az oldalon hasznos tanácsokat, illetve segédleteket találunk családkutatáshoz. Elérhető a fondjegyzék is, amelyből a XIX. fonszámú *„Személyes hagyatékok”* és a X. fonszámú *„Hitközségek iratai”* található szegedi vonatkozás. Kutatásom során ezeket nem használtam, hiszen a számomra releváns hitközségek iratai megtalálhatóak Szegeden.

⁷⁷ <http://www.judaica-europeana.eu/>

⁷⁸ MILEV: Küldetésnyilatkozat: <http://www.milev.hu/alapelvek---basic-principles.html>

⁷⁹ MILEV-en elérhető anyakönyvek listája: http://www.milev.hu/uploads/1/1/0/6/11063810/mzsl_anaknyvek_2011_11_15.pdf

⁸⁰ ICA aToM szoftver: <https://www.ica-atom.org/>

Hungarian Jewish Roots

A Hungarian Jewish Roots⁸¹ nevű szolgáltatás kizárólag zsidó származású családok kutatásával foglalkozik. A „Bemutatkozás” rovatban szerepel, hogy a „Nevék” adatbázisban 1854 és 1944 közötti időszakra vonatkozóan gyűjtenek információkat magyar zsidókról. Jelenleg több mint 10.000 személy adatai közt kereshetünk. A keresőrendszer használatáról részletes tájékoztatást olvashatunk. Lehetőségünk van vezetéknevre, utónévre vagy településre keresni. Az esetleges keresés során előforduló redundanciákra felhívják a figyelmet a részletesen kidolgozott súgóban. Ezt az e-levéltár esetében hiányoltam. Vezetéknevre való keresés esetén az adatbázis tartalmazza a leánykori nevet, az asszonynevet, és ami zsidó családkutatás szempontjából kiemelendő: tartalmazza a magyarosított és az eredeti vezetéknevet is. Így ha rákeresünk például a II. József névrendeletét követően népszerűvé vált *Rosenberg* vezetéknevre, akkor a *Rózsahegy*i is szerepelni fog a találatok között, mint magyarosított névformula, vagy a *Rosenberger* is, hiszen a rendszerben a keresés típusa alapértelmezetten „tartalmazza,” tehát szemantikailag is értelmezi a keresőkifejezést a rendszer. Településnév esetén a születési, halálozási és lakóhely adatokban alapértelmezetten egyszerre keres.

Pozitívumként emelném ki az ún. Soundex-szolgáltatást, vagyis lehetőségünk van a vezetéknevre és az utónévre hangzás alapján keresni. Ezt azért tartom rendkívül hasznos szolgáltatásnak, mert – ahogy a szolgáltatás leírásában is szerepel – az évtizedek során egy-egy vezetéknev írásmódja változhatott, még egy családon belül is előfordulhatott eltérő írásmód. Erre a legjobb példa a Schwartz vezetéknev, amely előfordulhat az alábbi formákban: Schwartz, Shwartz, Svarc, Svarz stb. Úgy gondolom, hogy a Soundex keresés a csonkolást és a maszkolást jól helyettesíti a keresés során, ezáltal a felhasználók számára megkönnyíti az adatbázis használatát.

Családkutatás szempontjából fontos kiemelni, hogy az adatbázis az ismert családi kapcsolatokat, rokoni kötelekeket is figyelembe veszi, ezt a találati listában egy fa szimbólummal tüntetik fel.

Kutatásomhoz kapcsolódóan az e-levéltár esetén is alkalmazott keresőkérdést használtam: *pollák szeged*. A találati lista ingyenesen megtekinthető, amit hiányolok, hogy nem tünteti fel a rendszer a találati halmazban szereplő tételek számát. A találatok részletes megjelenítése már regisztrációhoz kötött, így a név és a településnév alapján csak következtetni tudok arra, hogy releváns-e számomra az adott találat. Összevetve az általam kiindulópontként használt Lów Immanuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től

⁸¹ Hungarian Jewish Roots http://www.jewishroots.hu/hu_csaladfadkutatatas_1.html

1886-ig (lásd Függelék) c. elsődleges forrásdokumentumként használt munkában található Pollák családfával, egyenes ági egyezést találtam zsidó utónév alapján. Pollák Zélig (polgári neve Pollák Salamon) és unokája, Pollák Júda (polgári neve Pollák József) szerepel a találati halmazban.

oroklet.hu

Az oroklet.hu,⁸² a magyarországi izraelita temetők sírhelyregisztereinek digitális adatbázisa. Kb. 5600 adatot tartalmaz, ennek mindegyike az izraelita temetőből származik a hitközség egy korábbi temetői nyilvántartása alapján. A szegedi izraelita temető adatai regisztrációt követően hozzáférhetőek, de maga az adatbázis használata nehéz. Rengeteg a hiányos adat, elsősorban a halálozási évek hiányoznak. A keresés nehéz, ha Szegedre szűkítünk, nem jelzi a temető pontos nevét vagy elhelyezkedését. Nem derül ki sehonnan, hogy izraelita temetői nyilvántartásokban keresünk.

A gyakorlatom során Excelbe rögzítettem a halálozási anyakönyveket, illetve egy cédulakatalógusból álló halálozási anyakönyv sorozatot, amely Ábrahám Vera, a hitközség könyvtárosának magángyűjtéséből származik.

Az így elkészült nyilvántartások publikálása folyamatban van, de a gyakorlat során összegyűjtött táblázatokat már lehetőségem volt összevetni az oroklet.hu adatbázisában található adatokkal. Pollák Mihály örökbe fogadott fiának, Polák D. Simonnak és feleségének megtaláltam az izraelita temetőben lévő sírhelyét. Ezenkívül releváns adatot nem találtam a keresés során.

A HunTéka alkalmazási lehetőségei

A HunTéka az iKron Kft. és az MTA SZTAKI több éven át tartó közös fejlesztésének eredménye, mely 2002-ben jelent meg a hazai piacon.⁸³ A két fél mind a rendszer tervezésében, mind pedig annak továbbfejlesztésében épített több évtizedes tapasztalatára, melyre többek között a TINLIB és a Q Series (Qtéka) rendszerek honosítása, forgalmazása kapcsán tettek szert. 2011-től a Monguz vált a HunTéka kizárólagos fejlesztőjévé és forgalmazójává. Közgyűjteményi, nem kizárólag könyvtári rendszer, hiszen az utóbbi évek fejlesztései főként arra irányultak, hogy az eredetileg könyvtári rendszert általános közgyűjteményi rendszerré léptessék elő, amely képes a könyvtári mellett a múzeumi,

⁸² <https://www.oroklet.hu>

⁸³ *Kármán László – Szepesi Judit – Tóth Kornél: A HunTéka elektronikus könyvtár modulja (az előadás tartalma írásba foglalva). Networkshop 2006, Miskolc. <http://www.hunteka.hu/uploads/490/333/networkshop-2006-jadox-eloadas-hu.htm>*

levéltári és egyéb archívumok gyűjteményeinek szabványos kezelésére is. Például a HunTékában ma már működik a MARC – MuseumDat (CIDOC-CRM) megfeleltetés,⁸⁴ valamint megoldható az események vagy éppen a műtárgyleíró űrlapok kezelése is.⁸⁵

Összefoglalva tehát a HunTéka egy nagyon rugalmas, testre szabható rendszer, mely főként a közepes és nagy intézmények számára ajánlott. A rendszer a következő modulokat tartalmazza: Múzeumi, Levéltári, Katalogizálás/Leírás, Kölcsönzés/Csere, WEB OPAC (Monguz), Gyarapítás, Folyóirat, Portál (Portál24), RFID, valamint a JaDoX-nak is nevezett Elektronikus Gyűjtemény modul.⁸⁶

Feldolgozás (HunTéka)

A következőkben ismertetem a feldolgozás menetét, amely HunTékában történik, a katalogizálás modulban. A feldolgozás jelenleg is zajlik, a függelékben feltüntetett anyakönyvek közül a **10. sorszámú 1905-1942/43 születési anyakönyv** 1905-ös adatai már elkészültek. A feldolgozást én végeztem a Szegedi Zsidó Hitközség Dr. Birnfeld Sámuel Könyvtárban töltött gyakorlatom során, a munkafolyamat három hónapot vett igénybe.

A következőkben bemutatom a feldolgozás menetét, elsősorban az intézményi sajátosságokat figyelembe véve. Fontos kiemelni, hogy a Szegedi Zsidó Hitközség által tárolni kívánt adatoknak már volt megfelelő mezője a HunTékában, melyeknek a tartalmi lényege egyezik, de a zsidó kultúrának megfelelően a kliens programban más elnevezést kell használni. A 900-as mezőktől egyedi mezőneveket definiáltak a fejlesztők, mert jelenleg nem létezik szabványos MARC elem.

⁸⁴ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy míg a MARC és a Museumdat egy konkrét adatszerkezet, a CIDOC-CRM egy elméleti referenciamodell. A MuseumDat-ról elmondható, hogy CIDOC-CRM kompatibilis adatszerkezet.

⁸⁵ Megoldások múzeumoknak a Monguz Kft. honlapján. <http://www.monguz.hu/web/guest/muzeumoknak1>

⁸⁶ A HunTéka ismertetője a Monguz Kft. honlapján. <http://www.monguz.hu/hunteka>

The screenshot shows a library catalog interface with several sections:

- Személynév (910):** Fields for Name (Név), Surname (Név), Birth name (Születési név), and Name variant (Névvariációk).
- Névvariációk (400):** Fields for Name (Név), Surname (Név), Birth name (Születési név), and Name variant (Névvariációk). A dropdown menu is open, showing options like "alter név" and "névvariációk".
- Besor (655):** A dropdown menu for classification, currently showing "N/A".
- Belső megjegyzés (599):** A field for internal notes.

3. Személynevek, névvariánsok

A 4XX mezők az UNIMARC szabvány szerint: „Variáns hozzáférési pont adatscsoport: azokat a variáns hozzáférési pontokat tartalmazza, amelyekből a rekord hozzáférési pontjához visszavezető „lásd” utalótételeket kell elkészíteni.”⁸⁷ 400-as mezőnél a feltárás során a héber névnek van jelentősége. Az anyakönyvekben ez héberül és fonetikusán egyaránt le van írva. A rendszerben a könnyebb kereshetőség érdekében szintén a fonetikus átírást visszük fel. A héber betűk bevitele egy többnyelvű keresőrendszer kidolgozása esetén lenne fontos. Úgy gondolom, Magyarországon a rendszerben latin betűkkel keresnek, de ha egy izraeli állampolgár használja a rendszert, számára fontos a héber nyelven való keresési lehetőség.

Pollák Ilona héber neve Ávrahim bát Ruth (a zsidó névadási gyakorlatban ez azt jelenti, hogy Ábrahám lánya Ruth, férfiak esetében a ben szerepel, amely fiát jelent.) A feltárás során gyakran előfordult az „alias”, illetve az „alter” rövidítés, ezek szintén a 400-as mezőben kerültek rögzítésre. Az 599-es belső megjegyzés mezőt abban az esetben használom, ha hiányosak az anyakönyvi adatok, vagy ha olvashatatlan a kézírás. Ezt minden esetben fontosnak tartom rögzíteni, mert családkutatás során a hiányos adatoknak is van információértéke.

A feldolgozás során azt tapasztaltam, hogy leggyakrabban a koma neve hiányzik. A koma zsidó hitéletben a keresztapa megfelelője. Csa-

⁸⁷ *Dudás Anikó*: Besorolási adatok UNIMARC formátuma. In: Könyvtári Figyelő, 2010. (56. évf.) 3. sz. Innen.: <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/besorolasi-adatok-unimarc-formatuma/>

ládtörténeti szempontból sem elhanyagolható tényező a feltüntetése, hiszen vertikális családi kapcsolatoknál fontos forrás. Szintén gyakori belső megjegyzés születési anyakönyv esetén a „kóroda” kifejezés, ami kórházat jelent. A kórházi születés esetén az anyakönyvben nem szerepel a gyermek születéskori lakhelye, amelyet a 921-es mezőben rögzítünk.

Az ikerszületéseket szintén belső megjegyzésként vittem fel a rendszerbe.

4. Évszámok, helyek

A szabvány szerint a „9– Nemzeti (helyi) használatra fenntartott adatcsoport: a rekord előállítójának helyi vonatkozású adatai.”⁸⁸ Ez alapján az egyedi adatmezőket a 9XX-as adatcsoportba definiálták a fejlesztők. A 901-es egyedi mező eredetileg a keresztelés dátuma volt, ez alapján konzekvens, hogy a zsidó kultúrában ezzel ekvivalens metélés dátuma és elnevezés napja adatokat rögzítjük HunTékában. Fontos kiemelni, hogy az „Elnevezés dátuma” adatmező csak nők esetén használt. A fiúgyermeknek nyolcnapos korukban, a körülmetélés során kapnak héber nevet (brit milá, vagyis a körülmetélési szövetségbe való felvétel), a lányok pedig a születésüket követő héten (pontosabban a születést követő legközelebbi Tóra-olvasási napon⁸⁹, amikor az apát a Tórához szólítják és áldást mondanak (Mi Sebérách.../Aki megáldotta...), az anya és az újszülött egészségéért.⁹⁰

⁸⁸ *Dudás Anikó*: Besorolási adatok UNIMARC formátuma. In: Könyvtári Figyelő, 2010. (56. évf.) 3. sz. Innen.: <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/besorolasi-adatok-unimarc-formatuma/>

⁸⁹ *Oláh János*: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 115.

⁹⁰ *Hayim Halevy Doni*: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998. 247.

A körülmetélő neve a 914-es mezőben kap helyet, amely jelenleg külön nem kereshető mező. HunTékában a kereshetőséget konfigurációs állományokkal állítjuk be, szükség esetén kereshető később az adott mező, amelyet szükségesnek ítélünk.

A héber név azért rendkívül fontos, mert vallási alkalmakkor, illetve zsidó jogi dokumentumokban ezt használják, ami családtörténeti kutatásoknál elsődleges forrást jelenthet a polgári név mellett. A név többnyire héber név, amely a Tórában vagy a Tanahban megtalálható, de lehet jiddis eredetű is. A továbbiakban ezen a néven kap majd a zsinagógában aliját⁹¹, ezen a néven köt házasságot és ez szerepel a házasságlevélben (ketuba), vagy a válólevélben (get), illetve minden olyan alkalommal, amikor hagyományos zsidó vallási szertartáson vesz részt. Egy zsidó fiú neve a következő: a fiú neve (pl. Jichak) + ben (jelentése fia) + az apa neve (pl. Ávrahám), tehát Jichak ben Ávrahám, vagyis Ávrahám fia Jichak. A lányok neve ugyanilyen szerkezetű, azzal a különbséggel, hogy a *ben* helyett *bát*, azaz lánya kifejezés szerepel. Például Rivká bát Betuél, vagyis Betuél lánya Rivká. Családtörténeti szempontból fontos azt is megemlíteni, hogy szokás a polgári életben használt utónévvel megegyező nevet adni a már nem élő nagyapa, dédapa vagy rokon neve mellett. Néphit alapján élő ember nevét nem szokás adni a gyermeknek, nehogy a halál angyala tévedésből őt vigye el.⁹²

A magyarországi zsidóságnak II. József 1787. július 23-ai rendelete alapján 1788. január elsejétől kötelező érvénnyel német család- vagy vezetéknevet kellett felvenni. Akik nem választottak nevet, azoknak hivatalnokok találtak ki és adtak családnevet. Sok esetben a foglalkozásnév vált családnévvé, például Szofér-Schreiber, Házán-Singer, vagy a személynév, például: Áser-Ascher. Gyakori volt a származási hely felvétele, a Schweitzer, Pollák gyakori vezetéknevek számított. Sokan fantázianeveket vettek fel: Rosenberg, Grün, Sommer, Winter, Goldberger vagy Grünfeld. Vannak olyan nevek is, amelyek rövidítések – látszólag német nevek, de héber kifejezést takarnak –, erre legismertebb példa a Katz vezetéknev, amely németül macskát jelent, de valójában „kohen cedek”, igaz héber megfelelője. A 19. század vége felé, a zsidó emancipáció következményeként, valamint a soá után Magyarországon is szokássá vált a német eredetű családnevek magyarosítása. A 19. század végén, illetve a 20. század elején megfigyelhető, hogy a Weisz családnévből Fehér lesz, Schönből Szép, Geigerből Hege-dűs. Ma inkább a magyaros hangzású családnevek „visszazsidósítása” (tulajdonképpen „németesítése”) figyelhető meg.⁹³

⁹¹ Felhívás a Tórához (jiddis)

⁹² Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 114-115.

⁹³ Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 116.

A 924-es, „Életút időpontja”mezőben az anyakönyvi kivonatok megjegyzés rovataiban található tételeket rögzítjük, mint például áttérés keresztény hitre. Kutatásom során, a Pollák család esetében ez nem fordult elő.

Kálváltás helye (906)	Halálozás helye	
	Megjegyzés	
Kálváltás ideje (907)	Pontos halálozási dátum	
	Héber dátum	
	Megjegyzés	
Kálváltás ideje (908)	Halálozás ideje	
Temető (910)	Temető megnevezése	
Temető (911)	Temető	Szegedi Zsidó Temető
Parafa (912)	Parafa	

6. Naptár konverter

Családkutatás szempontjából a halálozási adatoknak nagy jelentőséget tulajdonítunk, így a HunTékában is kitüntetett szerepet kapnak ezek a mezők. A 906-os halálozás helye mezőt nem használom, hiszen szegedi adatokkal dolgoztam, és ez kiderül 911-es Temető helye rovatból is, amely automatikusan „Szegedi Zsidó Temető”- kifejezést jelenít meg. Véleményem szerint a 906-os mezőnek abban az esetben van jelentősége, ha soá áldozatokat rögzítünk, ekkor a megjegyzés rovatban rögzíthetjük, hogy az áldozatot deportálták, eltűnt stb.

A 905-ös mezőben a pontos halálozási dátumot írjuk le és minden esetben ennek héber megfelelőjét. Felmerült a rendszer konfigurálása során egy olyan algoritmus írása, amely a héber dátumot automatikusan konvertálja polgári dátumra. Erre jelenleg nincs megoldás, és személy szerint nem is tartom szükségesnek. A héber dátum rovatba ugyanis nem héber, hanem latin betűket és számokat írunk. Az adatok bevitelekor mechanikusan a zsidó.com-on található naptár widgetet használom, majd copy-paste módszerrel rögzítem az adatot az integrált rendszerbe. Esetlegesen a héber dátum konvertálására a zsidó.com-on található megoldáshoz hasonló algoritmust be lehetne építeni a rendszerbe, amely megkönnyítené a feldolgozást.

Nem tartom konzekvensnek az itt szintén megjelenő megjegyzés almezőt, ahogy fentebb írtam, holokauszt áldozatok rögzítésénél lehet jelentősége.

A következő ábrán a zsidó.com-on megvalósult megoldást láthatjuk:

Naptár konverter
 Válaszd ki a polgári vagy a zsidó dátumot, és kattints a megfelelő nyílra!

Polgári naptár 1905 Január 21

↑ ↓

Zsidó naptár 5665 Svát 15
 ה'טו

Ha a keresett dátum naplemente utáni akkor adja meg a következő polgári dátumot!

909-es mezőben a halálozási életkort csak abban az esetben rögzítem, ha a halálozás egy éves kor alatt történt. Csecsemőhalál esetében a zsidó hagyományban ez fontos adat, a héber névadási gyakorlattal és a temetkezési szokásokkal függ össze. Koraszülött csecsemőt nem gyászolnak, a temetőben külön sorba gyászszertartás nélkül temetik el. Viszont a halott csecsemőt követő fiúgyermek már nem számít elsőszülöttnek, annak ellenére, hogy megilleti őt az elsőszülött minden joga.⁹⁴ Ezért fontos nyilvántartani.

911-es és a 912-es adatmező a temetési adatokat tartalmazza. A családkutatás fontos forrása a temetői nyilvántartások, amelyek a sírkő elhelyezkedési helyét tartalmazzák az adott temetőben. A temetői nyilvántartás felépítési szerkezete: parcella/ sor/sír. A HunTékában a Parcella mezőnév szerepel, ami nem konzekvens a keresésnél. A korai temetői nyilvántartások ugyanis gyakran hiányosak, hiányzik például a sír száma. Családkutatási szempontból azonban fontos forrás az is, ha csak a sor, sírszám beazonosítható. Ezek alapján a 912-es mezőt bővíteném hívójelekkel, és a leírás a következőképpen épülne fel: 912_a. parcella, b. sír, c sor.

⁹⁴ József Károly: Zsidó hitéleti kislexikon. Bp., 1987. 147.

The image shows a screenshot of a genealogical data entry form. The form is organized into several sections, each with a label in Hungarian and a corresponding input field. The sections are:

- Személy neve (210):** A dropdown menu for selecting a name.
- Lakás (271):** Fields for 'Lakásnév' (Address name) and 'Helység' (Location), with a dropdown menu for the latter.
- Halál (275):** A field for 'Halál' (Death).
- Foglalkozás (287):** A field for 'Foglalkozás' (Occupation).
- Értekezési és megjelölés (278):** A field for 'Értekezési' (Remarks/Notes).
- Anyanyelvi (279):** A field for 'Anyanyelvi' (Native language).
- Iskola végzettség (280):** Fields for 'Családi' (Family) and 'Tárgy' (Subject).

 The form includes several orange buttons for navigation, such as '+', '-', and 'OK'. A dropdown menu is open under the 'Helység' field, showing a list of locations: 'gyermek háza', 'gyermek háza', 'szülőháza', 'szülőháza', and 'szülőháza'.

7. Életrajzi adatok

950-es mezőben a törvényes, illetve törvénytelen születéseket tüntetjük fel. Ezek az adatok demográfiai jelentőséggel bírnak, amit mi sem mutat jobban, mint hogy Újvári Péter a Magyar Zsidó Lexikonban ezeknek az adatoknak külön szócikket szentelt.⁹⁵ A zsidó hagyomány szerinti fontosságot is jelzi, hogy a Tóra is említést tesz a törvénytelen születésekről. A törvénytelen gyermekeket „mámzer”-nek nevezik. (A „fattyú” szó megnevezése héberül a Tórában.) Fontos megemlíteni, hogy a zsidó erkölcs szerint a házasságon kívül született gyermek nem számít törvénytelennek, a „mámzer” kifejezést azokra a gyermekekre használják, akik a Tórában felsorolt törvénytelen kapcsolatból születnek. Ilyen törvénytelen kapcsolatnak számít a vérrokonság, vagy az olyan zsidó nőtől származó gyerek, aki nem vált el a férjétől érvényes zsidó válás útján, vagyis nem kapott válólevelet (get).⁹⁶

A 921-es lakhely adatoknál az anyakönyvi kivonat típusának megfelelően beállíthatjuk a lakhely adatokat. Az anyakönyvek az utcát és a lakás számát tüntetik fel. A feldolgozás során nehezítő tényező volt az időközben megváltozott utcanév. A könnyebb kereshetőség érdekében a napjainkban használt utcanévet rögzítettem a rendszerben, ehhez Péter László Szeged utcanevei c. munkáját használtam.⁹⁷

⁹⁵ *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929. pp.155.*

⁹⁶ *Hayim Halevy Donin: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998. 263.*

⁹⁷ *Péter László: Szeged utcanevei. Szeged, Szegedi nyomda, 1974.*

923-as vallás rovatot nem használtam adatbevitel során, mivel a fentebb említett keresztény vagy egyéb felekezetekre történő áttérést nem ebben a mezőben tüntetjük fel, hanem helyi belső megjegyzésként. Véleményem szerint ennek a mezőnek abban az esetben lenne funkciója, ha az áttéréseket itt tudnák rögzíteni.

678-as mezőben az apa foglalkozását tüntetjük fel értelemszerűen, mivel ez az adat szerepel a születési anyakönyvi kivonatokban. Az anya foglalkozása nem szerepel, csak a lakóhely. Ha iskolai anyakönyvekből dolgozunk, akkor belső megállapodás alapján a „tanuló” kifejezést rögzítem.

A 856-os mezőt az iskolai anyakönyvek esetén használjuk, családkutatás szempontjából akkor tartom fontosnak, ha kiegészítő adatokra van szükségünk. Abban az esetben is fontos, ha más forrás nem áll rendelkezésünkre, mert megsemmisült a születési anyakönyv. Ebben az esetben az iskolai adatokat kell elsődleges forrásnak tekintenünk.

8. Az adatok forrásai

A megjegyzésekben tüntetjük fel a forrásokat a felhasznált anyakönyvek függvényében. Ezeket az adatokat a rendszer alapértelmezésben tartalmazza, kivéve az iskolai adatok esetén. Az iskolai adatokat ugyanis a 17-es sorszámú protokollum tartalmazza, amelynek feldolgozása jelenleg is zajlik. Gyakorlatom keretében én is részt veszek az említett forrásdokumentum feltárásában és közlésében, így ismert számomra a tartalma. A vegyes bejegyzéseket tartalmazó dossziében található tanodai bizonyítványokat és iskolai értesítéseket is, illetve itt található a katonakötelezettek lajstroma is. A megjegyzések adatszoportba továbbfejlesztési lehetőségként integrálnám szintén a 17. sorszámú dossziében található „Fiúk körülméletési anyakönyvét” is, amely 1824-től tartalmaz adatokat.

9. Személyi kapcsolatok

Családtörténeti szempontból az 500-as Személyi kapcsolatok mező talán az egyik legfontosabb az adatstruktúrát tekintve. Itt definiáljuk a személyek közti horizontális és vertikális kapcsolatokat. Az utalás jellege alatt határozzuk meg a következő családi viszonyokat: felmenő, gyerek, házastárs. A Magyarozó almezőben a felmenői köteleket szűkítjük apára vagy anyára, a házastársat pedig feleségre és férjre. Az utalás jellegénél további oldalági kapcsolatokat deklarálhatunk, mint: koma, jegyes, valamint rögzíthetjük az eskető személyét is.

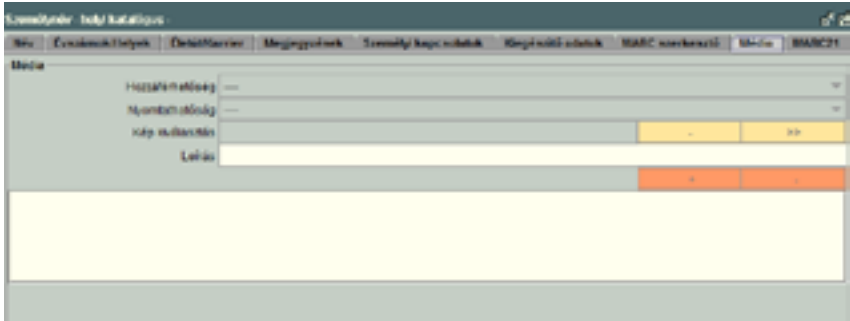
A jegyes családi állapotát is rögzítjük, ha házassági anyakönyvekkel dolgozunk. Ez háromféle lehet: elvált, özvegy, nőtlen. Elvált kategória – ellentétben a katolikus anyakönyvezésnél – azért van, mert mint ahogy fentebb már említettem, a zsidó hagyomány, bár szigorú feltételekkel, de engedélyezi a válást.⁹⁸

10. Kiegészítő adatok

A Kiegészítő adatoknál rögzítjük az adott személy családi állapotát és a halál okát, valamint az élő rokon nevét (természetesen hivatalos beleegyezésével). A kiegészítő adatok abban az esetben fontosak, ha halottvizsgálati bizonyítvány is a rendelkezésünkre áll. A Pollák család esetében egy sorszám nélküli dossziében találtam ilyen dokumentumokat.⁹⁹

⁹⁸ A válásról részletesebben: *Hayim Halevy Donin*: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998.; Oláh János: *Judaiztika*. Bp., Bookmaker, 2005.

⁹⁹ Lásd Függelék.

11. Média

A Média jelenleg még nem szerkeszthető. A tervek szerint ide kerülnek majd a digitalizált anyagok, és az eredményeket a JaDoX fogja szolgáltatni, Portál24 tartalomkezelőbe ágyazva, amely biztosítja a felhasználók számára a dinamikus weboldal használatát, amelyet az úgynevezett portletek biztosítanak. A portletnek olyan komponenseket nevezünk, amelyek webportálakba beágyazható felhasználói felületek, mint például e-mail kliens, időjárás előrejelzés, hírek stb. Egy weboldal több portletet is tartalmazhat, ezek összehangolását az ún. oldalon belül a JSR (Java Specification Request) szabvány biztosítja, amely lehetővé teszi, hogy a Portál24 szoftverbe beágyazhatóak legyenek a JaDoX megjelenítő komponensei.¹⁰⁰ Fontos kiemelni, hogy a JaDoX önállóan is használható az adatok feldolgozására, hiszen lehetőséget biztosít egyszerűbb metaadat sémák definiálására. A Szegedi Zsidó Hitközség mégis a HunTékában történő feldolgozás mellett döntött, hiszen a speciális intézményi sajátosságok miatt bonyolultabb MARC típusú adatszerkezet definiálása szükséges, amely JaDoX-ban nem feltétlenül megvalósítható.¹⁰¹

Továbbfejlesztési lehetőségként egy speciális névtér megjelenítést is el tudok képzelni, erre vonatkozó kezdeményezések már léteznek, például a Petőfi Irodalmi Múzeum esetén, illetve a Budapesti Fővárosi Levéltárnál. A névtér kialakítás az OPAC 3-as verziójában lesz kifejlesztve. (Jelenleg az OPAC 2-es verziót használjuk.) Az ún. névtér OPAC két fő részből épül fel: katalógus és névtér. A katalógusban a bibliográfiai rekordokban keresünk, a névtérben pedig a leírt szemé-

¹⁰⁰ JSR 168 Portlet Specification. <https://www.jcp.org/en/jsr/detail?id=168>

¹⁰¹ Katalógizálási szabályzat (2. rész): A bibliográfiai leírás. Bp., MOKKA, 2006. Innen: <http://www.mokka.hu/documents/10156/57a9738c-c8bf-48b7-9213-56e5b8f868c2> illetve, *Barki Katalin, Prejcer Paula: Számítógépes katalógizálás HunMarc formátumban.* Szombathely, 2003. Innen: <http://mek.oszk.hu/05200/05287/html/index.htm>

lyek rekordjaira. Az OPAC ugyanis konfigurálható úgyis, hogy ne csak bibliográfiai rekordokban, hanem névtérben is lehessen keresni.

A névterek létrejöttének oka, hogy a weben hatalmas tulajdon-és köznévvállomány halmozódott fel, amelyekben a hagyományos betűrendes keresés már nem alkalmas. Ennek a problémának a megoldására szemantikailag strukturált névterek kialakítása a cél. A névtér úgy épülne fel, hogy a magyar tulajdon-és közneveket szemantikailag strukturálják. A szemantikai strukturáltságnak köszönhetően a nevek között fogalmi, oksági és egyéb asszociációkon alapuló relációkat határoznak meg, amelynek eredménye a nevek összefüggő rendszere. Úgy gondolom, hogy a névtér OPAC-ban hatékonyabban lehet majd keresni és genealógiai kapcsolatokat definiálni, mint a jelenlegi authority rekordokban való böngészéssel.¹⁰²

Összegzés

Összefoglalva a Szegedi Zsidó Hitközség anyakönyvi modulja úgy fog felépülni a feldolgozást követően, hogy az adatok nyilvántartására a HunTéka integrált rendszer szolgál, ahol speciális MARC mezők kerültek definiálásra. Az adatok publikálása JaDoX modulban fog történni, ahová a feldolgozást követően a releváns adatok automatikusan átke-
rülnek. Mivel a JaDoX komponensei a JSR szabványnak köszönhetően beágyazhatóak a Portál24-be, amely a CMS rendszerek tulajdonságain alapulva egy könnyen kezelhető, dinamikus, web2.0-s tulajdonságokat is magában foglaló weboldalként áll majd a felhasználók rendelkezésére, amely akár családkutatásra is alkalmas lesz.

A rendszer tehát már adott, ám még sok kihívás előtt állunk. A legnehezebb feladatot az anyakönyvek feldolgozása jelenti, az adatok bevitele hosszadalmas, tekintve a rendelkezésre álló nagymennyiségű feldolgozatlan adathalmazt, ami hozzáértő és kitartó munkaerőt igényel.

Emellett párhuzamosan zajlik a további anyakönyvek, temetői nyilvántartások, aprónyomtatványok stb. feltárása. A munkafolyamat végeredményeként – úgy gondolom – a Szegedi Zsidó Hitközség is meg fog felelni a Magyar Zsidó Levéltár által megfogalmazott elvárásoknak, miszerint: *„Gyűjti, tudományos értelemben feldolgozza, kutathatóvá teszi, gondosan őrzi és ápolja, valamint – az egyéni és közösségi művelődés érdekében – a lehető legszélesebb közönség számára megismerhetővé teszi a hazai zsidó kulturális értékeket, megteremti a hagyományörzés és a kulturális örökségvéde-*

¹⁰² Ungváry Rudolf: A névtér, mint kulturális szükséglet. In: Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2012. (59. évf.) 8. sz. 2. p. http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5673&issue_id=540

lem közötti egyensúlyt. Dinamikusan fejlődő, ismert magyarországi zsidó kulturális intézményként, nyitott, látogatóbarát szolgáltató- és találkozóhellyé formálódva elősegíti a zsidó közösség és a nem zsidó népesség közötti párbeszédet.”¹⁰³

¹⁰³ MILEV: küldetésnyilatkozat. Innen: <http://www.milev.hu/alapelvek---basic-principles.html>